

Борис Костира

Київ

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917—1921 РР. У СИМВОЛІСТСЬКІЙ ПРОЗІ КЛИМА ПОЛІЩУКА

У статті розкриваються ідейно-художні особливості символістської прози Кліма Поліщука про Першу світову війну та Національну революцію 1917—1921 рр. У цих творах письменник засуджує революційне та військове насильство над людською особистістю, утверджує пріоритет загальнолюдських цінностей над ідеологічними. Не сприймаючи гнітючу навколишню дійсність, герой К. Поліщука прагне вибудувати індивідуальну філософію чи йти шляхом пізнання трансцендентних сутностей.

Ключові слова: революція, Перша світова війна, символізм, екзистенційне існування, насильство.

Важливе значення у письменницькому доробку Кліма Поліщука посідають твори про Першу світову війну, в яких митець порушує складні філософські та морально-етичні проблеми: духовного спустошення та моральної деградації людини. Ці проблеми були магістральними у творчості багатьох письменників його покоління. Сергій Яковенко зауважує: «В українській літературі, поруч із Климом Поліщуком, ті початкові, безпосередні враження від Першої світової війни, революції й Визвольної війни знайшли своє вираження у прозі Н. Романович-Ткаченко, О. Маковей («Криваве поле»), О. Турянського («Поза межами болю»), В. Стефаніка, М. Яцкова, Д. Лукіяновича, В. Підмогильного, А. Крушельницького» [6; 29].

Перша світова війна постає у таких оповіданнях Кліма Поліщука, як «В часи безнадійності» (1915), «Злочинна тьма» (1917), «Тоді, як було Різдво...» (1917), «Щось непевне (З військового записника)» (1917), «З недавніх днів (Із записної книжки)» (1917), «Страдницький шлях» (1917), «В нетрях Латвії» (1917) тощо. У прозових творах митця про Першу світову війну разом із описами реальних страхів постають образи-символи та оприявлюється інша метафізична дійсність. Це пов'язано зі специфікою світовідчуття символістів, про яку Марія Моклиця пише: «Доводячи, що краса світу, на думку В. Соловйова, лише тонке покривало над безоднею хаосу, символісти намагались зробити предмети більш невагомими, легкими, прозорими, ніж вони є насправді: так крізь них можна буде побачити щось інше, приховане від очей. Для символістів самі по собі предме-

ти нічого не варті — їх вартість виникає разом з тим, як предмети отримують двозначність, абстрагуються, перетворюються на символи, які натякають на щось важливіше» [2; 59]. Відповідно до цих творчих принципів, Клим Поліщук змалює містично забарвлений пейзаж на тлі воєнних потрясінь: «Знав такі ночі, коли тьма повільно стелеться над сонними полями і лагідно вколисує море похиленого бурями спілого жита; коли небо вгорі стане таким глибоким і темним і, наче урочиста риза великого Творця всесвіту, враз засіється зорями, які мерехтять різнобарвним промінням і розсипають мрії по землі» [4; 53]. Письменник звертає увагу на Творця як вищу силу, яка приховується за звичними явищами природи. Образ Творця прозирає крізь красу видимого світу. Явища природи постають схожими на живі істоти, які втілюють у собі вселенське зло: «Як мара страшна, якоюсь безформенною масою важко лягла на землю ся ніч, і здавалося, що вона намагалася все приспати і пригнобити» [4; 53]. Герой бачив у явищах природи не красу, а щось зловіще та лиховісне. Зло містилося в самій навколишній дійсності.

Митець вдається й до натуралістичного змалювання картин загибелі та каліцтва людей. Такі описи дозволяють переконливо показати антилюдську сутність імперіалістичної війни. «Погляд мій зупинився на окровавленому куці малини, — пише Клим Поліщук, — і я побіг туди. Там на зламаних вітах куща лежав Савчук. Його ноги були загнуті під спину, руки розкинуті, груди ж уявляли собою одну криваву страшну рану, з якої

Костира Борис Миколайович — аспірант Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.

витікалися білі кусочки ребер, а лице його було бліде і сповнене виразу невимовного жаху» [4; 60]. Герой твору розуміє, що на нього може чекати така ж доля, що подзвін буде й по ньому.

Клим Поліщук показує, як в умовах війни, де люди гинули за інтереси імперіалістичних держав, деградує загальнолюдська мораль. Ця думка простежується в описі дій пораненого: «В шпиталі цей земляк кричить, щоб його перев'язувала сестра, а не фельдшер. А коли та його перев'язує, він спочатку стогне, потім уважно розглядає її бюст, вимірює очима її клуби і часто замість подяки скаже щось таке ідіотсько-цинічне, від чого та червоніє і поневолі мусить відступитися» [4; 109]. Письменник зображував моральну порочність людини, яка може виявитися у межових ситуаціях. Розкриття моральної недосконалості людини характерне для модернізму загалом і базується на положеннях ірраціональної філософії. М. Бердяєв, висловлюючи власну думку про російських більшовиків, писав про людську природу: «Ви втратили почуття різниці та дистанцій. І пов'язано насамперед це з тим, що ви перестали відчувати й усвідомлювати радикальне зло людської природи. Зло перемогло вас, змусивши себе заперечити. Дехто з вас ще готовий визнати Бога в якійсь розпливчатій формі, але ніхто з вас не здатний побачити зло. Ви сподіваєтесь звільнити людину шляхом заперечення зла. На цій безгрішності людської природи побудували ви свої концепції прогресу» [1; 317].

Світ у прозі художника про Першу світову війну постає як божевільня. Сергій Яковенко з цього приводу відзначає: «Письменник свідомо фіксував ті ментальні зсуви в психології людини ХХ століття, що проступили назовні завдяки історичним катаклізмам — коли «нормальні» зразки поведінки «еволюціонують» з такою швидкістю, що девіації, відхилення від недавніх норм стають настільки масовими, що їх вже можна вважати за норму» [6; 34]. Вояки не знали, за що вони кладуть свої голови, війна не була виправдана жодними високими ідеалами, а для українців ще й обернулася національною трагедією, бо їм довелося воювати один проти одного на фронтах Австро-Угорської та Російської імперій. У таких умовах в учасників війни зростало усвідомлення абсурдності буття, приреченості, безвиході, що зумовлювало глибоке страждання. Тому не випадково постає проблема стирання граней між психічно здоровими та хворими людьми: «Чим від неї відрізняються люди, що сміють називати себе нормальними через те тільки, що вони можуть серед трупів наповнювати свій шлунок, що вміють вивертати скривавлені кишени, гризтися, ненавидіти, фальшувати і реготатися?» [4; 113]. Отже,

митець стверджує, що насправді «нормальні люди» є божевільними.

Письменник порушує і проблему «втраченого покоління», скаліченого Першою світовою війною. У світовій літературі до неї звертались Е. Хемінгуей, Дж. Дос Пассос, Ф. С. Фіцджеральд, Р. Олдінгтон та ін. Митець у творах про імперіалістичну війну посилює напругу тривожності та відчуття людської приреченості. Наприклад, в оповіданні «Злочинна тьма» (1917) такий емоційний ефект досягається за допомогою ампліфікації: «Співає чорне небо, обважніле над їх головами, співають зграї чорного вороння, співають ліси, співає смерть невчасно згаслого проміння щастя в мовчазних небесах безконечності. Співає журба, вклякнувши перед лицем суворого життя; співає чорний піт, що падає з чола в брудне болото; співає право, зневажене силою; співає всесильний гнів простої душі, розбитої стражданням...» [4; 100]. Участь у безглуздій війні породила в душах вояків відчуття абсурдності їхнього існування, яке вони намагаються подолати шляхом безмірного пияцтва. У різних епізодах твору рефреном повторюється вигук солдатів: «Дай мені горілки, хай я нап'юся!». Майстер психологічної прози показує, яких непоправних деформацій зазнала свідомість військових. Цілком закономірно, що в їхній свідомості світ після пережитих потрясінь постає викривленим і спотвореним. Після бойових дій солдати з болісним усвідомленням соціальної несправедливості несуть у собі злобу, яку вони приречені поширювати в мирному житті. Падаючи у прірву зла, вояки швидко втрачають індивідуальні ознаки та об'єднуються в бездумний озлоблений натовп.

Українські письменники 1910-х — початку 1920-х рр. зверталися до теми Національної революції та громадянської війни 1917—1921 рр. Представники тих чи тих літературних течій зображували цю історичну подію по-різному. Революційні романтики показували цю епоху як торжество ідей добра і справедливості, модерністи, зокрема символісти, звертали увагу на антропологічні та екзистенційні проблеми окремої особистості, які особливо загострювались у вирі політичного протистояння. Загалом символісти проголошували аполітичність, незаангажованість художньої творчості, тому з недовірою та неприйняттям ставилися до суспільно-політичних потрясінь.

Революційна дійсність постає в оповіданнях Кліма Поліщука «Визволився...» (1918), «Червоні рядна» (1919), «Революційним шляхом» (1921), «Манівцями» (1921), «За ґратами» (1921), «Замість казки» (1921), «Жертва (З голодних днів селянських)» (1922) та ін. Крізь призму символістського

світосприйняття революція постає у прозі К. Поліщука як торжество найбільш нищих, звірячих інстинктів, які не мають меж у своїй розгнужданості: «Моє рідне тихе, лагідне містечко божеволіло в дикунських інстинктах своїх низин. Там, де стояла тюрма, гототала гігантська купа полум'я, а там, де стоїть театр, реготалося якесь страховище. Іноді долітали звідти окремі вигуки і слова. Разів зо два чулося незрозуміле слово «за веру!.. за веру!» — а там знов усе зникало в шумуючій урагані» [4; 187]. Художник акцентує увагу на тотальності та безмежності насильства часів громадянської війни 1917-1921 рр. в Україні та осмислює проблему насильства у загальнофілософському розумінні як прокляття, яке постійно висить над людством.

За таке трактування революції свого часу символісти зазнали гострої критики з боку радянського літературознавства. Зокрема, про подібні тенденції Микола Родько писав: «Як співці надкласових ідеалів і якоїсь абстрактної «вселюдської краси» символісти стояли на позиціях заперечення класової боротьби. Об'єктивно їхня творчість була спрямована проти прагнень революційного пролетаріату» [5; 79]. Однак таке бачення революційних подій символістами було зумовлене тим, що вони надавали перевагу особистому над соціальним та показували людину в усій її суперечливості світлих і темних начал, що було характерно і для творчості Кліма Поліщука.

Художник порушує проблему знецінення людського життя в умовах революції та жертвності в ім'я покривджених. Митець показує безжальну машину революційного насильства, яка знищувала незліченну кількість життів. Людина постає у творах К. Поліщука про революцію та громадянську війну дрібним гвинтиком інfernальної дійсності. Звернімо увагу, як в оповіданні «Жертва (З голодних днів селянських)» (1922) письменник різкими барвами змальовує вбитого революціонерами: «Той лежав страшний, окровавлений, голова розбита, білів оголений кусок черепа, рот широко відчинений з повибиваними зубами, одне око витекло» [4; 426]. Митець художньо переконливо показує, що громадянська війна принесла безкінечні страждання, на вівтар різних політичних ідеологій було віддано безліч людських життів. Гуманістичні цінності та ідеали виявилися надовго забутими. Художник не мириться з цією кричущою несправедливістю і всією душею протестує проти неї, викриваючи деградацію людської особистості в умовах великих суспільних потрясінь.

Герої Кліма Поліщука відчувають свою моральну відмінність від деградованих людей, з якими борються за спільні політичні ідеали. Духовно

розвинута особистість у вирі громадянської війни обирає шлях індивідуального екзистенційного протягунку замість мети, яку нав'язують політичні сили. Окреслену проблематику можна простежити на прикладі оповідання «Манівцями (Із записної книжки невідомого)» (1921). Революціонер знає світоглядної кризи, перед ним відкрилась незвідана духовна безодня («прадавній світ»). Образ Хотіння в цьому творі виступає символом світової волі (А. Шопенгауер): «І дивлячись угору, [де] настирливо світило сонце, мені здавалося, що воно робить це не зовсім щиро, а так собі, з примусу якогось вищого Хотіння» [4; 374].

Героя-індивідуаліста Кліма Поліщука хвилюють складні філософські проблеми, які визначають характер його екзистенційного існування та напрям духовних шукань: «Яка різниця між дійсним і уявою, коли все залежатиме від безкінечної низки випадковостей з волі нерозгаданого Хотіння?. Яка радість там, де в ім'я абстрактного будівництва димлять смердючі руїни?» [4; 376]. Деякі персонажі прагнуть покінчити з політичною боротьбою, бо зрозуміли її абсурдність і знайшли власну філософію, яка полягає насамперед в ідеях визволення самого себе та відродження первісної та вільної людини. Один із таких героїв каже своєму воєначальнику: «Всі ми, пане генерале, не знаємо дійсного і так блукаємо манівцями, не маючи справжнього! І коли я знайшов до нього шлях, то ніхто не сміє ставати мені на перешкоді!» [4; 382—383]. Генерал тут утілює авторитарні сили суспільства, які не визнають свободи особистості.

Утіхою у важких випробуваннях громадянської війни для героя стає любов. Заради коханої жінки він готовий зректися дійсного світу, щоб поринути у світ трансцендентного. Революціонер у творах К. Поліщука іноді здатний відволіктися від політичної боротьби та відкрити красу природних почуттів: «Ходили ми в пралісах. Я — олень. Вона — сарна. Обоє почували незвичку розкіш голого життя і обнюхували одне на одному златно-блискучу шерсть... Потім я і вона стали справжніми людьми. Я в звірячій шкірі і з луком в руках, а вона чудовою жінчиною схилилася над срібним джерелом і милувалася своїм видом в ньому» [4; 384]. Ідилічна ситуація переривається раптовою дисгармонією буття: «І раптом якийсь вибух... Я схопився на ноги і кудись біжу... Коло порога спіткнувся [об] закостенілого трупа її бабусі, але в той же час схопився і побіг далі» [4; 384]. Митець підкреслює невблаганність смерті та марність сподівань на досягнення щастя у земному житті. Подібний мотив можна спостерегти у творчості символіста Олексія Плюща. Однак у його повісті «Великий в малім та малий в великім» (1912) труп коханої викликає в героя повісті дещо

інші відчуття — приреченості та смутку: «І лише він замислився, як з веселої пташки, істоти, буяючої силою життя, поступово перекинулася на труп, на нігич, тлін, бо він сливе не вірив в тогосвітнє життя, — то щось шаршаве, грубе, колючеє влазило йому в душу, то стискувалося там і давило серце, то розпросторювалося по всій істоті духовній і вбивало в нім всяку радість, усе, всяке бажання...» [3; 252].

Персонажі К. Поліщука висловлюють сподівання на досягнення щастя у потойбічному світі на відміну від недосконалої земної реальності. У творчості митця оприявлюється бінарна позиція мрії та онтологічної обмеженості людини, скутої жорстокими законами реальності. У прозі Кліма Поліщука порушується екзистенційна проблема визволення через смерть. Людина після земних випробувань і пристрастей тільки у смерті знаходить свободу: «Самотній труп Миколи обгорнула мовчазна ніч і спокій вічності. Він остаточно визволився» [4; 158]. Клим Поліщук закінченням свого твору стверджує, що спокій вічності чужий мінливим людським пристрастям і тим паче політичним подіям. Смерть — це та субстанція, у якій остаточно розчиняється та зникає плотське й земне життя. На землі людина приречена боротися і страждати, а здобути визволення вона може тільки у смерті. У цьому виявляється характерна для символізму поетизація смерті.

Письменник створює образ мрійливої та шляхетної людини, яка виявилася неготовою до важких випробувань громадянської війни. Таким ідеалістам уявляються картини утопічних суспільних перетворень: «...Мріяв величними здвигами приспаних сил маси, коли вона звільниться з ланцюгів самовпевненого культурництва і зруйнує не тільки державні університети з їх заскоруждими й безглуздими професорами, але й знищить непорушні доми розпусти» [4; 300]. Герой К. Поліщука стикається з тим, що його високі ідеали не можуть бути втілені в реальності, що за будь-якого суспільно-політичного ладу державі потрібне обмеження свободи людини. Люди романтичної вдачі, носії ідеї непротивлення злу насильством напорюються на нерозумінням їхніх переконань світом обивателів. Їхні проекти виявляються нездійсненними. Письменник показує, як революція, громадянська війна і різкі суспільні перетворення розчавлюють відірваних від життя мрійників і романтиків. Радикальні історичні по-

вороти актуалізують у суспільстві жорстокість, корисливість та інші аморальні властивості людей, що не можуть бути поєднаними з гуманізмом і альтруїзмом окремих одинаків. К. Поліщук змальовує, як безжалісні революціонери карали безвинних естетів, творців «чистого мистецтва», які не мали жодного стосунку до боротьби за владу. Очевидно, це пояснюється несумісністю насильницького характеру будь-якої влади та бунтівливими інтенціями художників.

У творах К. Поліщука про громадянську війну ненависть та інші негативні почуття персонажів можуть матеріалізуватися у формі привида. Клим Поліщук у руслі символістського світобачення показує, що зло, вчинене у профанному світі, впливає на духовний світ, породжуючи в ньому демонічних істот. Так відбувається взаємодія реального та потойбічного світів. Потойбічні істоти можуть керувати вчинками живих. Отже, письменник стверджує у своїй творчості існування своєрідного закону збереження духовної енергії, за характер якої людина несе моральну відповідальність.

У прозі про Першу світову війну та Національну революцію 1917—1921 рр. Клим Поліщук постає насамперед гуманістом, художником, для якого найважливішим було збереження внутрішньої самототожності та цілісності людини. Письменник утверджує неприйняття революційного та військового насильства над особистістю, розкриває причини та наслідки моральної деградації в умовах історичних катаклізмів.

Література

1. Бердяев Н.А. Философия неравенства // Николай Бердяев. Собрание сочинений в 4-х томах. — М.: Московский клуб, 1992. — Т. 4. — С. 317.
2. Моклиця М.В. Модернізм як структура: філософія, психологія, поетика: Монографія. Вид. 2-ге, доповн. і переробл. — Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. — 390 с.
3. Плющ О.Л. Сповідь: Новелістика. Повесть. Драматична фантазія. Поезія. Листи. — К.: Дніпро, 1991. — 366 с.
4. Поліщук К. Вибрані твори / Упоряд. В. Шевчук; передм. С. Яковенка. — К.: Смолоскип, 2008. — 704 с.
5. Родько М.Д. Українська поезія перших повоєнних років. — К.: Наукова думка, 1971. — 312 с.
6. Яковенко С. Клим Поліщук: проза трагічного гуманізму // Поліщук К. Вибрані твори. — К.: Смолоскип, 2008. — 704 с.

In the article the idea-art features of symbolistic prose of Klym Polischuk open up about First world war and National revolution 1917—1921. In these works a writer reprobates revolutionary and military violence above human personality, asserts priority of common to all mankind values above ideological. Not perceiving oppressive surrounding reality, a hero of K. Polischuk aims to line up individual philosophy or go by cognition of transcendent essences.

Key words: revolution, First world war, symbolism, ekzistential existence, violence.